

DUDOK

W BOOKS

ANNETTE KOENDERS
ARIE DEN DIKKEN

D U D O K

 BOOKS

Inhoud

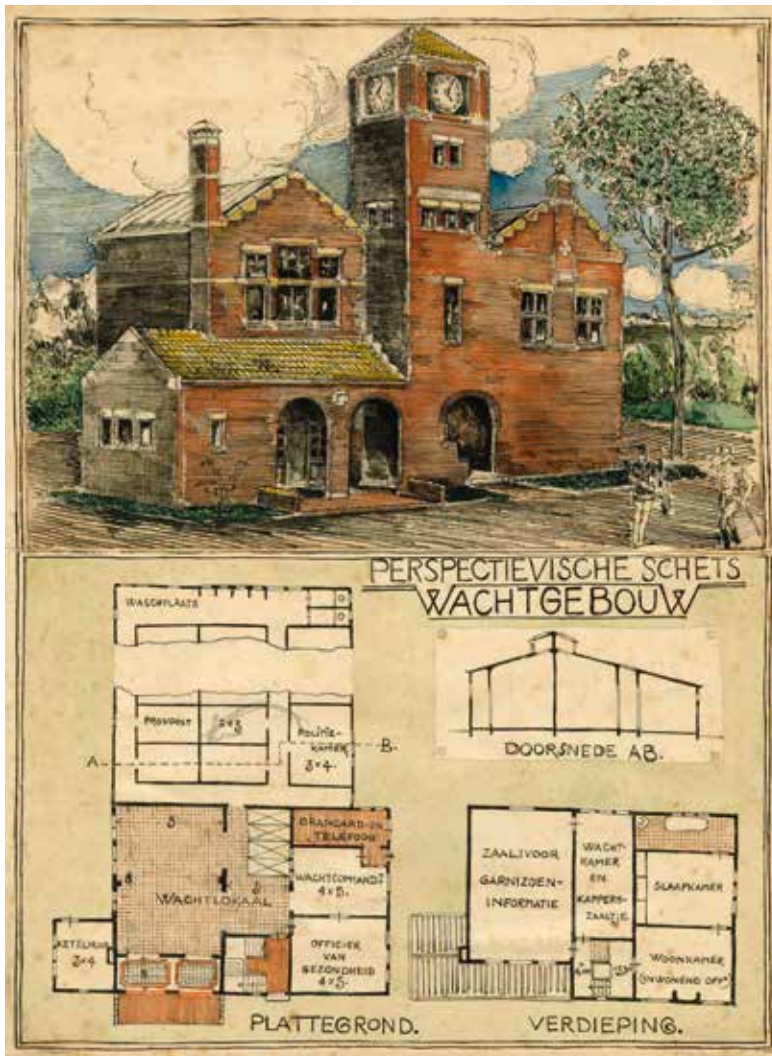
Huisvesting van Jan Soldaat	8
<i>Wolff Schoemaker 10</i> <i>Advies huisvesting soldaat 12</i>	
In de sleutelstad	20
Amsterdammer naar het Gooi	30
<i>Vader Dudok: violist en organist 34</i>	
Een dorp dat groeide	36
<i>Volkswoningbouwcomplexen in Hilversum 46</i>	
De ruimte tussen de noten	50
Gebouwen voor het onderwijs	58
<i>Studentenpaviljoen in Parijs 72</i>	
Werken met plezier	76
<i>De rijkdom van de ruimte 90</i>	

Besturen in stijl	92
<i>Boot en Dudok over raadhuis 96</i>	
<i>Gouden medailles voor Dudok 106</i>	
<i>Paleis van Justitie in Bagdad 108</i>	
Schoonheid langs de weg	110
<i>Benzinestations 120</i>	
Thuiskomen	122
<i>Dudok in Tilburg, Eindhoven en Bilthoven 138</i>	
Ruim baan voor de recreant	140
Kijken met z'n allen	150
<i>Het Lighthouse in Calcutta 156</i>	
<i>Theater in Turkije 159</i>	
Rustplaats voor de doden	160
Colofon	176

Huisvesting van Jan Soldaat

Oefenplaats voor architect en stedenbouwer

Toen Dudok in militaire dienst bij de telegrafisten in Utrecht moest gaan werken, had hij het er niet naar zijn zin. Maar hij trof in Utrecht kapitein A.E. Redelé, met wie hij in 1908 voor het Congres voor Openbare Gezondheidsregeling een belangrijk rapport maakte over de huisvesting van de soldaat. Aan de tekenstijl is te zien dat de tekening links door Dudok is gemaakt.

Dudok werd op zijn verzoek als militair per 1 april 1913 op non-activiteit gesteld en per 1 september 1913 kreeg hij op zijn verzoek eervol ontslag uit de militaire dienst. Tot eind december 1914 was hij nog reserve 1e luitenant bij de genie en daarna reservekapitein tot hij in 1923 met groot verlof ging. De menukaart is vermoedelijk ter gelegenheid van zijn afscheidsmaal als reservist door hem getekend.

Toen Dudok in 1956 een korte terugblik op zijn leven schreef, kwam zijn opleiding als militair er maar bekaaid vanaf. Hij noemde zijn opleiding bij de KMA in Breda, maar er ging nog een vooropleiding aan vooraf, de Cadettenschool in Alkmaar. Op 13 september 1900 had de minister van oorlog hem toegelaten tot de opleiding aan de cadettenschool. De opleiding was bedoeld om als militair te gaan dienen in Nederlands-Indië. Na het eerste studiejaar ging Dudok onvoorwaardelijk over en na het tweede studiejaar werd hij door de minister van oorlog in augustus 1902 overgeplaatst naar de Koninklijke Militaire Academie in Breda en benoemd tot *cadet voor het wapen der Genie van het Leger in Nederlandsch Indië*. Hij werd in 1903 korporaal-titulair, in 1904 sergeant-titulair en in januari 1905 werd hij op zijn verzoek door de minister van oorlog overgeplaatst naar de opleiding voor het *Wapen der Genie bij het Leger hier te Lande*.

Per 1 juli 1905 legde hij zijn officiersexamen voor de Genie hier te lande met goed gevolg af en werd hij benoemd tot 2e luitenant bij het Wapen der Genie. Twee jaar later werd hij benoemd tot 1e luitenant bij het Regiment Genietroepen.

Bij de KMA kreeg Dudok les van bouwkundig ingenieur G.N. Itz, wiens grootvader, eveneens G.N. Itz, stadsbouwmeester van Dordrecht was. De kleinzoon was eerst directeur Gemeentewerken te Vlaardingen en van 1900 tot 1906 leraar bouwkunde en lijntekenen aan de KMA. Van 1906 tot 1924 was hij hoogleeraar aan de Technische Hoogeschool te Delft. Dudok heeft over zijn KMA-tijd het volgende geschreven:

Langs een omweg ben ik tot de architectuur gekomen: ik ben namelijk op de Koninklijke Militaire Academie te Breda tot genie-officier opgeleid. In 1905 werd ik luitenant-ingenieur. Gedurende die opleiding gevoelde ik mij sterk aangetrokken tot de ingenieurs-vakken:

Wolff Schoemaker

Dudok vervolgde zijn militaire loopbaan in Nederland, maar Wolff Schoemaker vertrok naar Nederlands-Indië. Hij stuurde Dudok eind 1933 een nieuwjaarswens. Dudoks naam was toen vanwege de bouw van het raadhuis al de wereld overgegaan. Schoemaker schrijft: *Je zult verbaasd zijn na ruim een kwart eeuw iets van mij te merken.* Hij noemde Dudok een van mijn vroegere vrienden en wapenbroeders. De nieuwjaarswens stuurde hij Dudok vooral omdat *geestelijke aspiraties ons nog steeds binden, al heb jij daaraan veel belangrijker materiële vorm weten te geven en een wereldnaam gemaakt. Moge de tijd je gegeven worden om het nageslacht nog meer betekenisvolle kunstwerken na te laten, en Nederland ook op dit gebied zijn eereplaats te verzekeren onder de cultuurvolken van onzen tijd.* Vriend Schoemaker heeft het als architect overigens ook niet slecht gedaan. Hij ging na de KMA terug naar Indië. Eerst diende hij als KNIL-militair bij de Genie. Als burgerman werd hij directeur Gemeentewerken in Batavia en stichtte hij daarna een eigen architectenbureau in Bandoeng. Hij kwam in de gemeenteraad van Bandoeng en was daar enige tijd plaatsvervangend wethouder. Van 1922 tot 1940 was hij professor aan de Technische Hogeschool te Bandoeng. In 1929 ontving hij dr. H.P. Berlage tijdens diens Indische reis en liet hem een aantal van zijn bouwwerken zien.

Berlage was diep onder de indruk van zijn werk. Schoemaker werd wel 'de Frank Lloyd Wright van Indië' genoemd. Tijdens een studiereis door de Verenigde Staten had hij kennisgemaakt met het werk van Wright. Hij heeft veel gebouwen op zijn naam staan. Zijn magnum opus is Villa Isola in Bandoeng voor de krantenmagnaat Dominique Willem Berrety, die na een jaar in Isola gewoond te hebben verongelukte tijdens de vliegtuigcrash van de Uiver in Syrië. Schoemaker was ook beeldend kunstenaar en zorgde ervoor dat Dudok in 1939 een bronzen beeldje van hem ten geschenke kreeg, waar hij stil van was.

Charles Prosper Wolff Schoemaker, die samen met Dudok aan de KMA studeerde. Hij werd in Indië een belangrijke architect en zelfs professor aan de Technische Hogeschool in Bandoeng, waar hij ook zijn belangrijkste werk bouwde, de Villa Isola.

waterbouwkunde maar vooral bouwkunde. Een uitstekend docent was Prof. Ir. G.N. Itz. Als ik nu nog eens terugdenk aan de ontwerpen uit mijn studietijd dan begrijp ik niet dat Prof. Itz toen toch reeds bij mij ontdekte en mij een toekomst als bouwmeester voorspelde.

Vanaf 1903 trok Willem Dudok bij de KMA op met Charles Prosper Wolff Schoemaker, die in Semarang op Java was geboren en in Roermond woonde. Hij haalde ook op 1 juli 1905 zijn officiersdiploma, maar dan voor de Genie van Oost-Indië. De beide bevriende officiers beleefden op 3 juli 1905 een bijzondere feestdag in Breda. Koningin Wilhelmina en Prins Hendrik brachten een bezoek aan de stad. Zij kwamen een gedenkteken onthullen omdat het 500 jaar

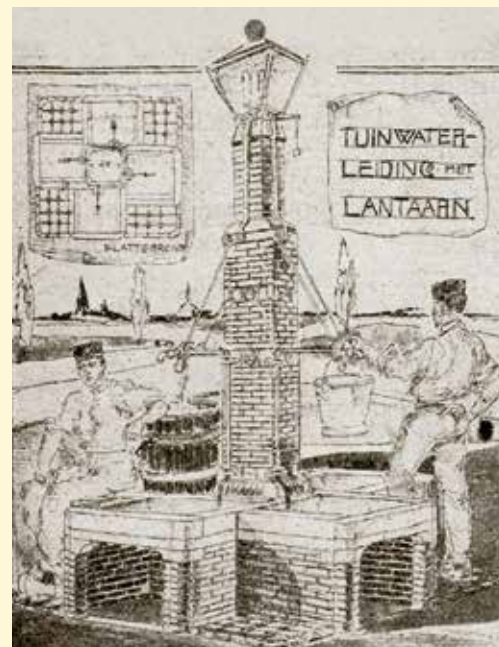
geleden was, dat Engelbert I met zijn gemalin Johanna van Polanen hun plechtige intocht in de stad hielden. Het gedenkteken, dat de naam Baroniemonument kreeg, was ontworpen door Pierre Cuypers.

Het koninklijke gezelschap kwam met de trein en ging van het station meteen naar de KMA, waar hen na het passeren van een erepoort een grootse ontvangst wachtte. Alle geledingen van de zee- en landmacht waren aanwezig, maar ook van de burgerlijke overheden. Gezamenlijk werd de lunch genuttigd. Vóór de onthulling van het monument woonde het koninklijk paar de oefeningen van het cadettenkorps bij. Om te laten zien welke oefeningen allemaal werden gedaan kregen koningin en prins elk een uniek getekend programma. Dat voor de koningin was getekend door de eerste luitenant der artillerie Seyffardt, het programma voor de prins was getekend door de cadetten W.M. Dudok en Ch.P.W. Schoemaker.

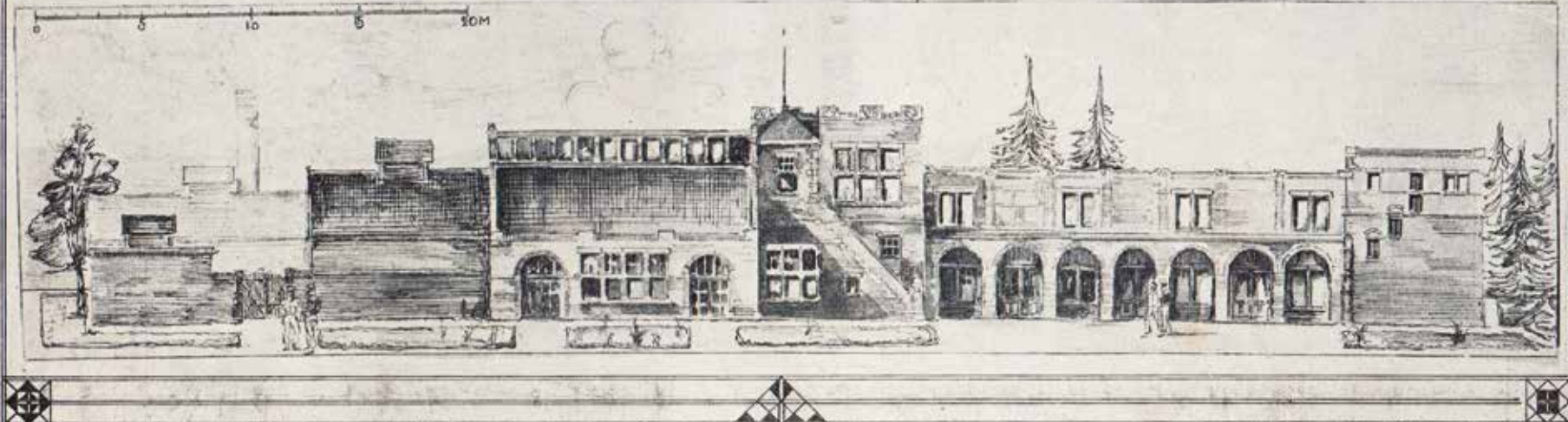
In 1925 schreef mevrouw Itz aan Dudok dat haar man dikwijls met twee schriften bij haar kwam en dan zei hij: 'wil je eens mooi werk zien? 't Is van Dudok en Schoemaker.' Wat had hij dan een schik in de vorderingen van je beiden. Hij kon dan zeggen: 'van die twee zul je nog wel eens hooren'.

Dudok kon heel goed tekenen. Links een divisie manoeuvre in de duinen (1907) en rechts een stadsgezicht (1908).

VOORGEVEL CANTINEGEBOUW MANSCHAPPEN

Advies huisvesting soldaat

Bij de telegrafisten was Dudok niet alleen bezig met het onderhouden van het berichtenverkeer. Hij was waarschijnlijk drukker met zijn ontwikkeling als bouwkundige. Hij trof er de kapitein der Genie, A.E. Redelé, met wie hij in 1908 aan het Congres voor Openbare Gezondheidsregeling een advies uitbracht over de huisvesting van de soldaat.

Zij stelden voor in de kazernes minder soldaten onder te brengen dan volgens de reglementen geoorloofd was. Ze vonden het ook wenselijk afzonderlijke eetzaal en

afzonderlijke dag- en nachtverblijven in te voeren. Verder pleitten de twee militairen uit praktisch oogpunt voor grote slaapzalen. Men constateerde dat de meest hygiënische huisvesting van de soldaat te bereiken was door de toepassing van kleine woongebouwen zonder verdieping. Redelé en Dudok gaven aan dat *de schoonheid van een bouwwerk niet in de eerste plaats ligt in weelderige detaillering en in kostbare materialen, maar zij is voornamelijk van abstracten aard, zij uit zich in harmonische verhoudingen, duidelijk, rythmische massaverdeeling en zoovele andere dingen, die niet stoffelijk zijn.* Zij namen er duidelijk stelling tegen om een

troep onaesthetische loodsen een kazerne te noemen. De heren zagen bij de door hen voorgestelde barakkenbouw voldoende ruimte voor de bouwkunstenaar. *De vraag is deze: doelmatige en smaakvolle gebouwtjes te ontwerpen, te midden van eenvoudige maar sierlijk aangelegde plantsoenen en frissche speelvelden. Ieder architect kan hier naar zijn persoonlijkheid, eigen kunst geven, en, mits het werk doordacht is, zal men elks arbeid kunnen waardeeren. 'Alle stijlen zijn goed, behalve de nietszeggende'.* Vervolgens gaven zij met enige schetsontwerpen aan hoe een kazerne er wat hen betreft uit kan zien.

Per 1 april 1910 werd Dudok overgeplaatst naar de Staf der Genie te Amsterdam, waar hij drie jaar zijn krachten gaf aan het onderhoud en de bouw van militaire werken.

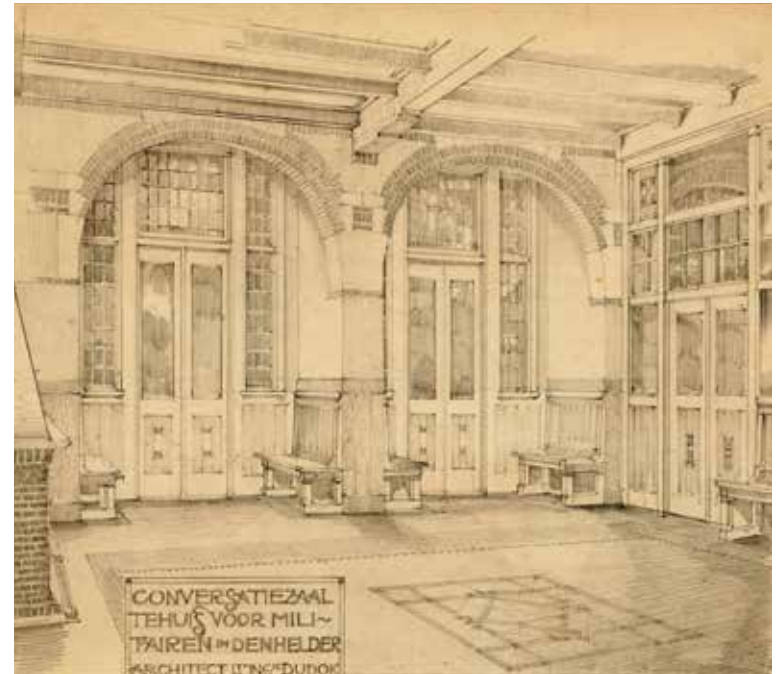
Wij trouwden in 1911, ik bouwde toen een fort in de buurt van Amsterdam, technisch wel interessant maar het bevredigde mij niet. Ik bevredigde mijn lust tot architectuur door het maken van studieontwerpen, die ik besprak met Berlage, voor wien ik grote eerbied had. In 1911 voerde Dudok zijn eerste bouwwerk

uit, het Tehuis voor Militairen in Den Helder. De invloed van Berlage is daaruit af te lezen. Onder zeer grote belangstelling werd het tehuis in oktober 1913 geopend. Er waren veel vertegenwoordigers van de land- en de zeemacht aanwezig, maar ook verschillende kerkbesturen. Het ging om een christelijk militair tehuis en daarom werd de bijeenkomst geopend en gesloten met gebed. Volgens de kranten was Dudok wel de ontwerper, maar de uitvoering was in handen

van architect L. Vinkenberg D.Jzn uit Den Helder. Beneden waren een grote conversatiezaal en twee kleinere lees- en schrijfzalen, de woning van de conciërge en een flinke tuin met kegelbaan, schuur en prieel.

Een brandvrije trap van beton leidt langs een fraai trappenhuis naar de bovenverdieping, waar men de groote 'Oranjezaal' vindt, die

Het Tehuis voor Militairen in Den Helder uit 1913. Voor de conversatiezaal maakte Dudok een perspectieftekening.

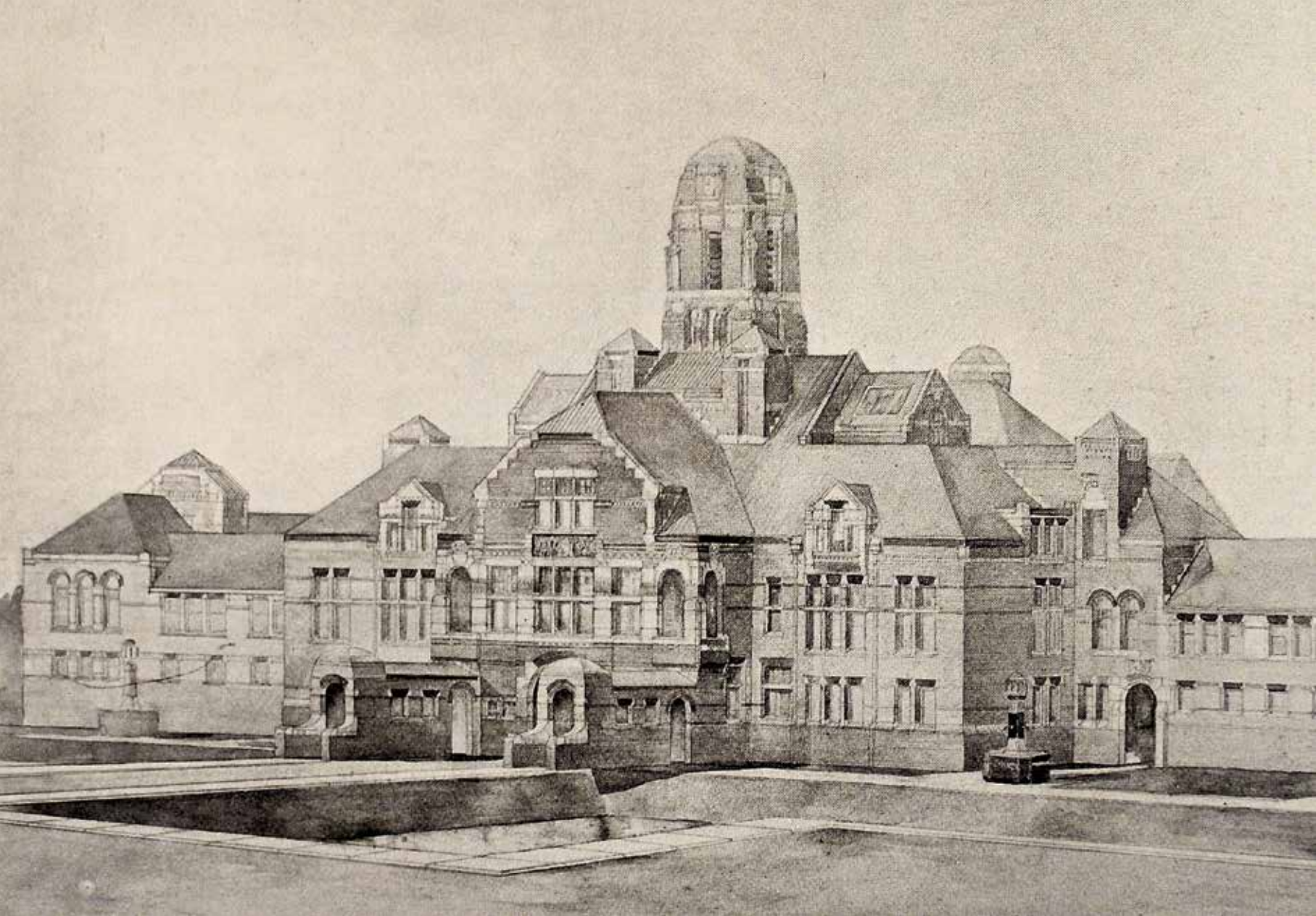

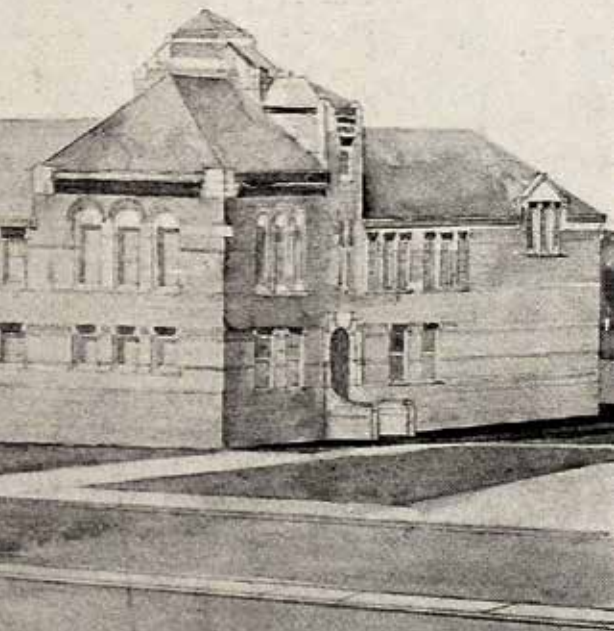
door een praktische inrichting, die veroorlooft de schotten omhoog te halen, met een onmiddellijk er naast gelegen zaal tot één geheel is te maken en zoo heel wat Jantjes herbergen kan. Behalve deze heeft men nog verschillende kleinere vertrekken, zooals bestuurskamer, vergaderzaaltjes. enz. Boven de schoorsteenen zijn alom tegeltableaux aangebracht, totaal 7 stuks, alle geschenken. De departementen van Oorlog, Marine, verschillende particulieren, het hoofdbestuur van 'Onze Vloot' gaven alle geschenken ter opluistering. Het gebouw heeft 8 logeer- en studeerkamers. In den voorgevel en in de hal zijn gedenkplaten aangebracht. Toen de zeventigste verjaardag van Dudok in 1954 in de pers ruime aandacht kreeg, kreeg Dudok ook uit Den Helder een felicitatie toegestuurd. Deze was van de heer P. van Dalen, de enig overgebleven bestuurder van het tehuis, die zelf al 77 jaar oud was. *Het is lang geleden, 32 jaar vermoed ik (Dudok maakte er 41 van), dat wij mochten profiteren van uw kunstgave toen u, ik meen uw eerste project, bestaande in de bouw van ons Tehuis voor militairen alhier ten uitvoer liet brengen. Het Tehuis staat er nog steeds, 't stond ná de oorlog nog als eenig pand a/d Kanaalweg en behoefde niet gesloopt te worden, wat wij een ramp hadden gevonden. Misschien interesseert 't u, nog eens herinnerd te worden aan uw éérste werk, dat nádien door zoo ontstellend mooie bouwwerken*

werd gevolgd; wij zijn nog steeds trots op het mooie gebouw, dat door talloze militairen, vrouwelijke en mannelijke wordt bezocht. Dudok kreeg er een paar foto's van. Het tehuis is gesloopt.

Dudok liet in het interieur op verschillende plaatsen schoonmetselwerk zien met zandstenen ornamenten. Hier een van de portaaldeuren met een zwierige greep. De conversatiezaal van het Tehuis voor Militairen in Den Helder. Eerst zaten de Jantjes op eenvoudige rieten stoelen van Thonet. Die werden waarschijnlijk na de oorlog vervangen door stoelen met een makkelijke zit.

In een van zijn eerste publicaties in het Bouwkundig Weekblad van 1914 zag Dudok in de door hem aanbevolen paviljoenbouw een mogelijkheid om de markante legerorganisatie qua opbouw in een overzichtelijk gebouwencomplex tot uitdrukking te brengen. De kern bestaat uit hoogst eenvoudige, frisse en krachtige logiesgebouwen in een overzichtelijke situatie. *In de architectuur van het geheele complex, in de 'gesamtwirkung', treedt uit den aard der zaak het element der herhaling op den voorgrond.*

Met die herhaling ziet hij een krachtig middel om een indruk te wekken van ernst en waardigheid, en dan verwijst hij eerst naar *de wijding, die aan het bijbelsche scheppingsverhaal juist door die herhaling wordt gegeven.* Vervolgens verwijst hij naar *den hoogen ernst, die, eveneens door herhaling van slechts weinig motieven, (op)treedt in de werken der classieke contrapuntisten, Bach, Haendel en zoovele anderen.*

Herhaling hoeft volgens Dudok geen verveling op te leveren. *Een zuivere toepassing brengt in ons geval mede, dat men in den geheelen aanleg streeft naar juist voldoende afwisseling, waartoe de bijgebouwen, speciaal het*

Het wacht- en bureelgebouw voor de Kromhoutkazerne in Utrecht, door Dudok in 1914 ontworpen als een poortgebouw. Het moest de 'dominant' worden van het complex, maar het werd niet gerealiseerd.

wacht- en bureelgebouw, gereede aanleiding geven; deze kunnen door hun eenigszins vrijere architectuur aan het complex een onderhoudend silhouet verlenen, hetgeen voor een op zichzelf staand complex van deze beteekenis hoogst belangrijk is. Zoo is het mogelijk toch een zekere monumentaliteit te bereiken. Dan vergelijkt Dudok de kunst van de paviljoenbouw met de stedenbouwkunst. Hij vindt dat architectuur en stedenbouw elkaar moeten steunen, *omdat het doel niet is het ontwerpen van een groep goede gebouwen, maar het scheppen van een schoon gebouwencomplex.*

Dudok wilde zo'n kazernecomplex liever buiten de stad bouwen, maar als het dan toch in de stad gebouwd moest worden, dan moest zo'n uitgebreid kazernecomplex wel een min of meer belangrijk element in het stadsaspect worden. Daarom achtte hij het gewenst, dat een of meer gebouwen zo'n complex zouden domineren. Dat gaf aan het hele complex een krachtig ritme en een duidelijk silhouet, waardoor het een duidelijk sprekend karakter zou krijgen.

Daarmee motiveerde Dudok zijn ontwerp voor een poortgebouw van een nieuwe geniekazerne in een der welvarendste Utrechtse buitenwijken. Hij vond dat daar een goed complex van paviljoens was gebouwd, maar het miste een zwaartepunt en dat ontwierp Dudok in de vorm van een gecombineerd wacht- en bureelgebouw,

gesitueerd bij de hoofdingang en van monumentale architectuur.

Een bureelgebouw vertegenwoordigt het opperste dienstgebouw, van waaruit het commando wordt gevoerd, waar de teugels van het bewind samenkomen; het is dus in ideëelen zin zeker het aangewezen gebouw om in de architectuur te domineeren.

Voor de uitwerking van het plan had Dudok de typologie van een burchtgebouw voor de geest gehaald, met een besloten binnenplaats, waardoor hij intieme architectuur kon maken. *Ik trachtte de afsluitende beteekenis te doen uitkomen, door het bouwwerk als poortgebouw zich over den ingang te doen verheffen; daarbij achtte ik een symmetrische oplossing een juiste karakteriseering van het centrale beginsel.*

Aan elke kant van de poort waren op de begane grond werkruimten voor een compleet bataljon ontworpen. De symmetrische indeling leverde vanzelf een gelijkwaardige ligging op, wat in de militaire organisatie belangrijk was. Boven de bataljonscommandanten stond de regimentscommandant. Deze autoriteit kreeg op de verdieping een waardige plaats in de as van het gebouw, met zicht op het hele kazernement. Op de verdieping achter de voorgevel was de grote verenigingszaal voor de officieren gepland, welke zaal het hoofdmoment in de buitenarchitectuur vormt. Hier direct achter werd met uitzicht op de binnenplaats een overwelfd restauratie-

zaaltje ontworpen, dat dienst zou doen als koffiekamer voor de officieren. Door de indeling van het gebouw ontstond de uitwendige architectuur.

Dudok verantwoordde zich uitvoerig voor de toren in het midden van het complex. *De torenbouw in de as, in harmonie met de plan-indeling, achtte ik bij dit centrale gebouw, zooal een luxe – ofschoon hij tevens dient tot opnemering van brandvrije archieven – dan toch een element van symbolische waarde, dat bovendien aan een slap, weinig karakteristiek stadsbeeld, zooals de meeste moderne buitenwijken helaas vertoonen, ten goede zou kunnen komen.* De beide hoektorentjes op de vleugels waren nodig om het gebouw te begrenzen en om er trappen in onder te brengen. Maar daar liet Dudok het niet bij. Hij geeft een algemeen statement over het toepassen van torens in bijzondere complexen, een statement waar hij in zijn latere carrière nog menigmaal uitvoering aan zou geven. *Wij leven gelukkig in een tijd, waarin de ooggen opengaan voor de schoonheid en de waarde van een vak, dat langen tijd is genegeerd geworden; ik bedoel de stedebouwkunst. Een gevolg van de bestudeering van den bouwkunstigen opzet van een stad of stadgedeelte in zijn geheel, dient mede dit te zijn, dat men niet alleen aan bouwblokken en straten, zooals men dat in Duitschland gelukkig reeds durft te doen, zeer beslist uitgesproken architectonische*

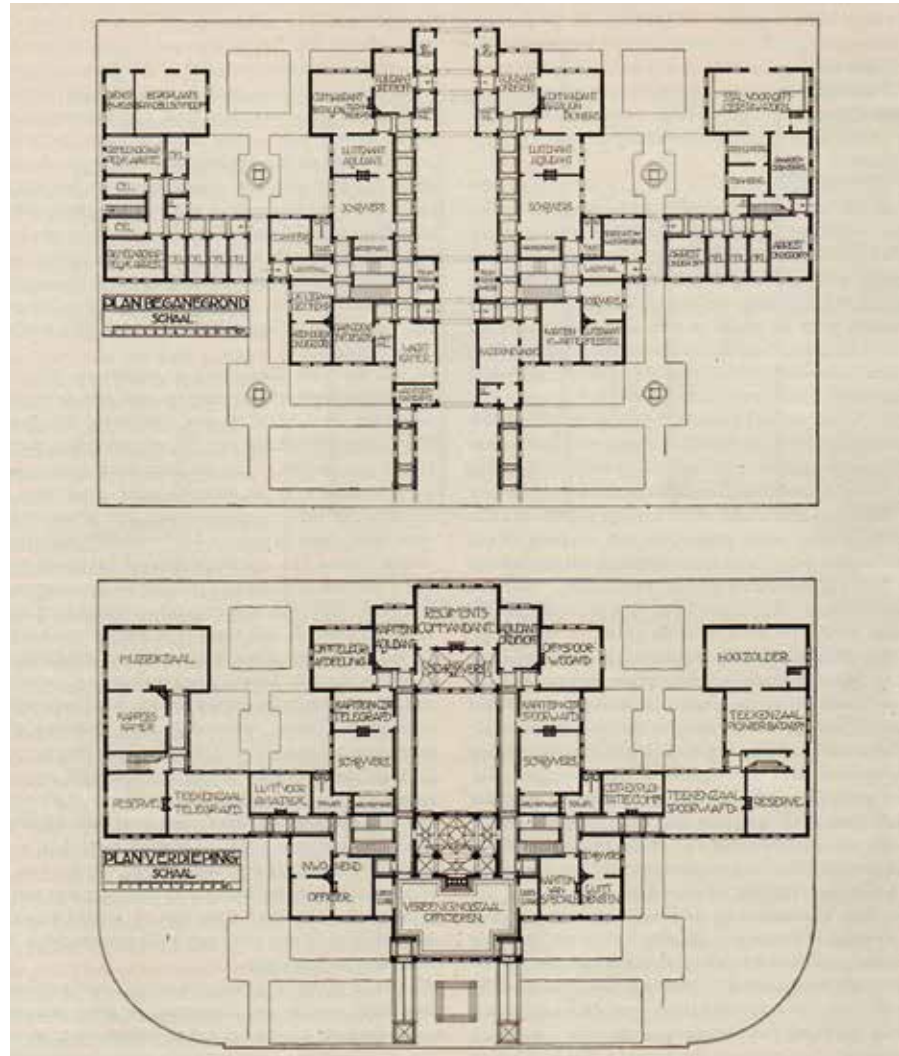
voorwaarden stelt om die elementen op juiste, vooraf overwogen, wijze te doen medewerken aan de vorming van het bedoelde, harmonische geheel, doch dat men ook van groote bouwwerken gaat verlangen, dat zij in decoratieven zin een bepaalde taak in het stadsbeeld vervullen. Daarom dient een belangrijk bouwwerk ook alweer niet te zijn opgelost uitsluitend voor zich zelf, maar het kan gewenscht zijn dat het kwaliteiten bezitte, die meer in het bijzonder gericht zijn op de verheffing der schoonheid van het stadsbeeld. In dit verband dienen wij te wijzen op het buitengewoon decoratieve vermogen, dat een domineerend punt, een torenbouw, in een stadsbeeld kan bezitten. Wij behoeven daarbij niet alleen te denken aan onze kleine gemeenten, waar de dorpskerk eenvoudig het karakteristieke is in haar gansche omgeving; maar kunnen ons talrijke voorbeelden der grootere steden voor den geest brengen: Leiden, waar de prachtige stadhuistoren een machtige bekoring verleent niet aan één stadsbeeld, maar aan tallooze perspectieven; Amsterdam, met zijn schitterende renaissance torens; Brussel, waar de imponeerende koepel van het Palais de Justice vanuit bijna ieder punt het stadsbeeld beheerscht als een fabelachtige bekroning; fabelachtig niet alleen door zijn grootschheid, maar ook door het geheimzinnig waas, waarmede hij op grooten afstand overgoten schijnt, en waardoor al het scherpe van het contrast met de ijle luchten rondom

hem opgeheven wordt ... Dat zijn inderdaad dankbare gegevens voor een stadsaspect, waarvan men zoo volledig mogelijk gebruik dient te maken. Natuurlijk bedoel ik niet elk gebouw van eenigen omvang met een toren te belasten; waar daartoe echter voor het gebouw op zich zelf eenige aanleiding bestaat, daar kan het echter voorkomen dat een torenbouw juist nog meer gewenscht is in verband met de omgeving.

Dudok vond dat hij zijn ontwerp voldoende had toegelicht en allerminst om zijn eigen werk op de voorgrond te plaatsen. Hij vond het niet bevredigend om over algemene uitgangspunten te praten. Hij wilde daarentegen concreet zijn over een bepaald idee, in dit geval zijn eigen ontwerp.

Toen hij deze publicatie deed, was hij al niet meer bij defensie in dienst en daarom kon hij de uitwerking ervan niet meer ter hand nemen. Hij liet de boeiende arbeid in vol vertrouwen over aan zijn oud-collega's bij de Genie. Wat hun bijdrage aan het project is geweest is niet bekend, maar het werd niet gerealiseerd.

De plattegrond van het poortgebouw, waarin op de begane grond, links en rechts van de poort, twee bataljonsburelen een plaats kregen. Op de verdieping kreeg de kamer voor de regimentscommandant een mooie plaats, evenals de verenigingszaal voor de officieren.

ANNO 1915

Colofon

Uitgave

WBOOKS, Zwolle
info@wbooks.com
www.wbooks.com

Tekst

Annette Koenders
Arie den Dikken

Actuele fotografie, vormgeving en opmaak

Arie den Dikken

© 2013 WBOOKS/
Annette Koenders/Arie den Dikken

ISBN 978 90 663 0556 4
NUR 648

W BOOKS

Illustratieverantwoording

Streekarchief Gooi en Vechtstreek: 005; 024 lb+rb; 025 lb; 038 l; 041; 042; 043; 045; 046 l; 047; 055; 060 l; 063 l; 064; 065; 066 l; 067; 070-071; 092; 094; 095 l; 096; 099 r; 110; 119; 128 o; 142; 143 r; 148 r; 149; 166 r
Museum Hilversum: 054 r
Nederlands Architectuurinstituut, Rotterdam: 002; 008; 011; 012; 013; 014 r; 016-017; 019; 032; 038 r; 040; 072; 074; 075 r; 076; 078; 079; 081 r; 082 b+lo; 083; 084; 085 l+rb; 086; 087 o; 090 rb+ro; 091; 099 l; 101; 104 r; 106; 107; 108; 109; 115; 120; 122; 124; 125; 126; 128 b; 129 lb+lo; 134 l; 139 lb; 148; 150; 154; 155; 156; 157 l; 158 lb+ro; 159; 165
Stadsarchief Amsterdam: 034
Collectie familie Dudok: achterkant omslag rechts; 004; 014 l; 30; 035; 036; 050; 130 r; 131; 140
Particuliere collecties: 073 l; 075 lb; 080; 095 r; 097; 104 l; 116-117; 133; 158 lo
Arie den Dikken: voorkant omslag; 006-007; 020; 022; 023; 024; 025 lo+m+r; 026; 027; 028; 029; 033; 044; 046 r; 048-049; 052; 054 l; 056; 057; 058; 059; 060 r; 061; 062; 063 r; 066 r; 068; 069; 073 r; 075 lo; 081 l; 082 r; 085 ro; 087lb+rb; 088-089; 90 l; 098; 099 m; 100; 102-103; 105; 112-113; 115; 121; 127; 129 r; 130 l; 132; 134 rb+ro; 135; 136-137; 138; 139 rb+lo+ro; 143 l; 144-145; 146-147; 152; 153; 160; 162-163; 164; 166 l; 167; 168; 169; 170-171; 172-173; 174; 175
Pravin Bothra, India: 157 r; 158 rb
www.legerplaats.nl / Hans R. Holdijk: 015
Wikipedia: 010
Wendingen: achterkant omslag links

Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden veelevoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opnamen of op enige andere wijze, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

De uitgever heeft ernaar gestreefd de rechten met betrekking tot de illustraties volgens de wettelijke bepalingen te regelen. Degenen die desondanks menen zekere rechten te kunnen doen gelden, kunnen zich alsnog tot de uitgever wenden.

Van werken van beeldende kunstenaars aangesloten bij een CISAC-organisatie is het auteursrecht geregeld met Pictoright te Amsterdam.
© c/o Pictoright Amsterdam 2013.

Met dank aan:

Joost Rethmeier, familie W.M. Dudok
NAi Rotterdam
Streekarchief Gooi en Vechtstreek